

दलित आत्मकथनातील लोकाविष्काराची शैली: एक अभ्यास

प्रा.डॉ. व्यंकट दि. कोरेबोईनवाड

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग
बद्रीनारायण बारवाले महाविद्यालय,
जालना.

प्रस्तावना :

दलित आत्मकथनाने आपल्या नावीन्यपूर्ण अशा आशयाभिव्यक्तीमुळे एक स्वतंत्र स्थान निर्माण केले आहे. माहीत करून देणे हे आत्मचरित्रांचे कार्य आहे. यासंदर्भात डॉ. रमेश धोंगडे म्हणतात, "आत्मचरित्रे ही साहित्य आणि इतर भाषिक व्यवहार यांच्या सीमारेषांवर असतात म्हणजे माहीत नसलेले माहीत करून देणे ह्याला आत्मचरित्र आणि चरित्र या दोहोंत महत्त्व असते." दलित आत्मकथेचा लेखक वेगळ्या अशा सामाजिक वातावरणातून उदयास आला आहे. इथल्या धर्मसंस्कृतीने दलितांवर जगण्याची एक चौकट लादली होती. परिणामी दलितांचे जगणे बंदिस्त झाले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने त्यांच्या जगण्यातल्या व्यथा, वेदना, अश्रूंना वाट मोकळी झाली. 'जे जगलो, भोगलं, अनुभवलं, तेच लिहलं' ही त्यांची लेखनविषयक भूमिका ठरली. दलित आत्मकथनातून आलेले दलितांचे वास्तव जीवन, वास्तव अशा चित्रण शैलीने अभिव्यक्त झाले आहे. यासंदर्भात डॉ. रमेश धोंगडे म्हणतात, " साहित्यात व्यक्त होणारा दृष्टिकोन हा अनेक घटकांचा परिणाम असतो. लेखकाचा हा world - view जेवढा ताकदवान तेवढा त्या साहित्यकृतीचा परिणाम टिकणारा. दलित आत्मचरित्रातील world-view चा विचार करताना आंबेडकरी, विचारांचे स्थान मोठे आहे."

१९६० नंतरच्या कालखंडातील काही प्रतिनिधीक आणि दखलपात्र, अशा दलित आत्मकथनातून जे भेदक वास्तव समाजदर्शन आणि प्रांजळ निवेदन आले आहे. भाषेतील शैलीरूपाचा शोध घेता येईल. दलित आत्मकथानाच्या भाषेने लोकाविष्काराची अभिव्यक्ती स्वीकारल्याचे दिसून येते. यात लोककला, लोककथा, लोकनाट्याची पध्दती अभिप्रेत आहे. दलित आत्मकथेच्या भाषेला दलित जीवनातील लौकिक संदर्भ प्राप्त झाल्यामुळे ही भाषा लोकव्यवहारातून घडलेली दिसून येते. त्यामुळे या अभिव्यक्तीला सामुदायिक लोककथनात्मकतेचे स्वरूप प्राप्त झाल्याचे आढळून येते. दलित समाज हा ज्या पारंपरिक लोककलांच्या प्रभावामध्ये जगला; त्या लोककलांचा प्रभाव त्यांच्या आविष्कारावर पडणे स्वाभाविक आहे. दलित आत्मकथनाची भाषा आपल्या नैसर्गिक अशा बोलीभाषेतून अभिव्यक्त होत असल्यामुळे तिचे निवेदन साहजिकच लोककथांच्या लयीने आविष्कृत होत असल्याचे दिसून येते. थोडक्यात, दलित आत्मकथनाची भाषा निवेदनात्मक, कथनात्मक अशा पध्दतीने व्यक्त होताना ती लोकाविष्काराची लय साधताना दिसून येते. दलित आत्मकथनातील भाषेच्या या लोकाविष्कारात्मक शैलीचा शोध पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

"एकदा वा डोंगरात फोका काढायला गेला होता. हातात इळा होता. पायांतल्या वाहणा आणि डोंगरातल्या घाणेरीच्या, तिबुबीच्या, करवंदीच्या, कानवाडीच्या वेलातल्या किड्यांचा आवाज, मधीच एखाद्या पाखराचं ओरडणं एवढं सोडलं, तर कशा कशांचा म्हणून आवाज होत नव्हता. सारं कसं शांत... माणूस मरून पडावं तसं. चिटपाखरू दिसत नव्हतं. दिस अजून उगवायचा होता. झुंजुमुंजु झालं होतं. बानं पटका नीट बांधला... धोतराचं खोचं आवाळलं. आनि गडी जाळीत शिरला. सपसप हात चालू झाला. घाणेरीच्या काट्यांनी हाताला इतकं वरबडलं होतं की, साऱ्या हाताला चिराच पडलेल्या असायच्या; पण ओझं झालं पाहिजे. निदान दोन कणगी आणि चार-पाच झापाचं फोक व्हायला पाहिजेत, या विचाराने बाचा हात चालू होता. वाकड्या फोकांचा शेंडा छाटून टाकायचा. सरळ फोक मागं टाकायचं, मुठीमुठीनं ढीग करायचा... गडी कामात गुंगून गेला होता. आणि एकदम हातात रक्ताची धार आली. बाला वाटलं, मेलो... हातच आणि एकदम हातात रक्ताची धार आली. बाला वाटलं, मेलो... हातच कापला वाटतं. म्हणून बा थांबला, बगायला लागला तर काळाशार साप बानं कापला होता. बाच्या अंगाला दरदरून घाम फुटला. ते हातातलं शेंपूट टाकून देत बानं वर बघितलं तर जाळीत गिचमाटीत डोकं असलेला साप फणा काढून वर झेपा घेत होता. बा मागं सरला. इचार केला. आता ह्याला सोडला तर ह्यो डुक धरल. रातचं येऊन चावलं. ह्याला मारला पाहिजे आणि ह्यो तर वर जाऊन बसलाय. खाली सरला तर दुसऱ्या जाळीत जाईल. गडी एकटाच. काय करावं? सूचना. आपल्याला तो चावलेला नाही याची चिमटा काढून बा खात्री करत होता. मनातनं काळूबाई, यल्लम्मा, लमान साऱ्या देवांची नावं घेत होता. देवाच्या नावानं अंगारा म्हणून माती टाकू लागला. त्यानं साप बाहेर येईल म्हणून. पण साप तिथवर वळवळत होता. अखेर बाला अक्कल सुचली. त्यानं पायानं पाला गोळा केला. पण ध्यान सापावर. खिशातली काड्यापेटी काढली आणि जाळीला आग लावली. तसा धडधडा जाळीनं पेट घेतला जाळीतील वाळकी पानं, फोकाट्या धडाडून पेटल्या. धुराचा कोंब झाला. वाळल्याबरोबर वलं जळू लागलं. बानं फोकाच्या मुठी गोळा केल्या. बिंडा बांधला. आता साप जळून जाणार, आपला डूक धरणार नाही. आई काळुबाईनं आपल्याला सोडवलं. नाहीतर आज जगबुडी झाली असती. डोक्यावर फोकाचा भारा. पायाला गती आलेली. बा दोन डोंगर चढला, एक उतरला आणि घरी आला, मनात देवाचं नाव घेत घेत." (उपरा, पृष्ठ ८-९)

"आन् आप्पा सांगत व्हता. आज सकाळी डोंगराला फोकाला तिघं भाऊ गेले व्हते. तिघांनी फोका कापल्या. एकमेकाला उचलू लागलं. कुणी डोक्यावर, कुणी खांद्यावर मोळ्या घेतल्या. आन् पाय उचलून चालाय लागलं. बा आन् तात्या बरंच म्होरं गेलं. आप्पा मागं राहिला. दिवस उगावला व्हता. आप्पाचं वझं लई जड झालं व्हतं. त्यानं वझं खाली टाकलं... वझ्यातल्या थोड्या फोका काढून टाकल्या. वझं पुना बांदलं. डोस्क्यावर घेतलं आन् निघाला. तवर बा-तात्या दिसनासं झालं व्हतं. ह्यो गडी झपाट्यानं चालत व्हता. रस्ता डांबरी-काळाझार. ह्याच्या पायाचा आवाज हुईल तेवढाच, न्हाईतर एकादं पाखरू वरडलं, तेवढंच. रस्त्यानं व्हानं येत नव्हती. रस्ता नुसता मोकळा पडलेला. बा-तात्या दिसत नव्हतं. त्यानला गाठायचं या इचारात चालत व्हता. त्यानं म्होर बघितलं, तर रस्त्यात झाड आडवं पडलंय. आयला

रस्त्यात झाड पडलंय वाटतं म्हणून पुढंच चाललाय. आता ते झाड जवळ आलं होतं. त्याच्या नजरंत याला लागलं. पण ह्यो मनात म्हणतुया, आयला झाड लांब दिसत व्हतं. हे चालतंया कसं ! का चितराबितराची भानगड हाय? कोकणात लई भूतं असत्यात, कायतरी क्योड दिसतंय. म्हणून मनातनं काळूबाईचं नाव घेऊ लागला. तसं झाड आणखीन जवळ आलं. आता मातुर आप्पाच्या अंगातली पैरन घामानं भिजली... पाय म्होरं हालंनात. समोर ह्योऽ चार मानसांच्या कवळीत मावंल येवढा साप.

साऱ्या जलमात येवढा मोठा साप बघितला नव्हता. आप्पाचं पाय लटपटाय लागलं. तोंडातनं शब्द फटना. जितराब जवळ येत होतं. तेवढ्यात मागनं चार-पाच सायकली आल्या, तशा आपल्याजवळ येऊन कोकण्यांनी म्होरं जितराब बघितलं, आन डांबरी रस्त्यावर पाय वाजवायला सुरुवात केली. टाळ्या वाजवल्या. सायकलीच्या घंट्या वाजवल्या. जितराब रस्त्यावरनं खाली उतारलं आन जंगलात दिसेनासं झालं. कोकनी म्हणत व्हते. 'अरे ह्या वझेवाल्याक ह्या आजगरान् आत्ता अक्को गिळल्यान असतो, बरा झाला आमी हांसर इलाव. काळ आला व्हता, पर येळ आली नव्हती, आप्पा सांगत होता. साऱ्यांनी देवाचं आभार मानलं. हात जोडले. बा उठला, टोपल्याजवळ गेला, काय काय बडबडला, गुलाल आन्ला, साऱ्यास्नी लावला. आप्पाच्या बिराडावर टाकला. कपाळाला लावला. मी जरा टरकलो होतो. फॉक टाकलं आन् गप जाऊन झोपलो.' (उपरा, पृष्ठ ४३-४४)

“एका गुराख्याच्या पोराची हरवली असते टोपी. पोराला टोपीची आठवण यायची. खाताना-पिताना टोपी डोळ्यांपुढं दिसायची. त्यामुळे तो सतत बेचैन. एके दिवशी तो नेहमीसारखाच रानात गुरं चारायला जातो. तिथं शहरातून प्रेम करायला आलेलं असतं एक जोडपं. त्या दोघांचा प्रेमातला संवाद गुराखी चोरून ऐकत असतो. प्रियकर आपल्या प्रेयसीच्या डोळ्यांत पाहत म्हणत असतो, 'हे प्रिये, मला तुझ्या डोळ्यांत चंद्र, सूर्य, फुलं, समुद्र, कातरवेळ-सारं नंदनवन दिसतंय बघ!' चोरून संवाद ऐकणारा गुराखी पुढं येऊन म्हणतो, 'अहो, बघा हो! माझी हरवलेली टोपी दिसते काय?'” (बलुतं, पृष्ठ २)

"५२ हक्कां"बद्दल असा हा ताम्रपट असला, तरी महार मंडळींत महारांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल दुसरीही एक दंतकथा प्रचलित होती. बादशहाची तारुण्यात असलेली रूपवान अशी मुलगी दिल्लीला पोहोचवायची असते. त्या काळात जाताना घनदाट जंगल. वाहनांच्या आजच्यासारख्या सोयी नाहीत. तिच्याबरोबर एका विश्वासू महाराला पाठविण्यात आले. हा महारही तरणाबांड असा; राजाच्या मुलीला पोहोचवून आल्यानंतर त्याच्यावर दरबारात संशय व्यक्त केला जातो. बहुधा रस्त्यात मुलीला ह्यानं भ्रष्ट केलं असावं, असा आरोप असतो. जाण्यापूर्वी महार तरुणानं एक छोटीशी लाकडी पेटी राजाकडे "माझी महत्वाची वस्तू, आल्यावर परत करा," म्हणून दिलेली असते. तो महार तरुण ती पेटी उघडण्यास सांगतो. त्यात त्याचं लिंग आधीच कापून ठेवलेलं असतं. राजा त्याच्या या प्रामाणिकपणाबद्दल खूश होतो. "काय हवं ते माग," असं तरुणाला सांगतो. महार तरुण म्हणतो, "मला स्वतःला काही नको, पण आमच्या जातीला पिढ्यानपिढ्या पुरेल, असे काही द्या." बादशहाने ही ५२ हक्कांची सनद बहाल केली. अशी ही गौरवशाली परंपरा म्हणजे महारकी " (बलुतं, पृष्ठ ३८-३९)

"एक राजा असतो. त्यानं दरबारात एका रुमालात गारगोटी बांधून आणलेली. दरबारात सारे सरदार-पंडित उपस्थित तो सांगत असतो. 'बघा हो! गारगोटी किती बिलबिलीत!' सारे गार चाचपून माना डोलावतात. एक चतुर माणूस निर्भयतेनं म्हणतो. 'महाराज, गारगोटी नाही बिलबिलीत. भीड बिलबिलीत (बलुतं पृष्ठ ६४)

"माझं गाव आटपाडी. हल्ली ते सांगली जिल्ह्यात आहे. माझा जन्म आटपाडी गावातच झाला. तसं म्हणाल तर माझ्या बापाची खरी महारवतनी तीन गावं होती. त्यात आटपाडी एक गाव, दुसरं कामत, आणि तिसरं बोंबेवाडी गाव. या तिन्ही गावी वडिलोपार्जित आमचे महार-वतन होते. या तिन्ही गावी आमची वतनदार महार म्हणून वतनी महारकीची, हाडकी हाडोळ्याची महार वतन जमीन होती. या तिन्ही गावी माझ्या घरावर आळीपाळीने सरकारी गावकीचे काम करण्याची पाळी येत असे. त्याप्रमाणे माझे वडील या तिन्ही गावी जेव्हा जेव्हा गावकीच्या कामाचा महिला आला, तेव्हा तेव्हा आपल्या घरा-बारासह जात असे. आमची पाटी आटपाडीहून कामताला; तर कधी बोंबेवाडीला गावकीच्या महिन्यात, तराळकीच्या पाळीत, हालत होती." (तराळ-अंतराळ, पृष्ठ २३)

"ती आमोशाची रात्र. विद्याधिकारी ऑफिसात आंधार भरला होता. माझ्या कंदिलाचा त्या आंधारात डवंगा पडला होता. मी बोर्डिंगची भाकरी खाल्ली. आत भांडी ठेवायला गेलो. तोच माझ्या समोरून एक मोठा साप बाजूच्या अडगळीच्या स्टोअररूम मध्ये गेला. मी गप्प उभा राहून त्याला कंदिलाच्या उजेडात बघत होतो. अशा अंधारात-आडगळीच्या जागी त्याला हाणावा मारावा तरी कसा? असा माझ्यापुढं प्रश्न होता. म्हणून मी त्याला तसाच मोकळा सोडला तोही बहादुर शांतपणे सळसळत त्या अडगळीच्या खोलीत गेला. तो एवढा मोठा सर्प बघून मी गप्प गप्प झालो होतो." (तराळ-अंतराळ, पृष्ठ ३०७)

"एकदा काय झालं तर दिली चेर सोडून आलो जगळपूरला. दाजीनं दुकान करून देण्याचं ठरविलं, तेयनं बोलनं केलं की मी तेयच्या इथं दहा वरीस राहावं व तेयनी माझं लग्नीन करावं..." (आठवणीचे पक्षी, पृष्ठ ३३)

"एकदा झालं काय. मी नेहमीप्रमाणं गावात फेरी घातली व पाहिलं कोठे काय काम निघतंय गड्या, कोन मला काम सांगल याच्याकडंच माझं ध्यान असायचं. मला रस्त्यावरूनच एका म्हातारीनं पाहिलं. ती व्हती मराठ्याची. तिचं नाव गंगाबाई नि होता तिचा कान फुटका, नि थोडीशी गेंगानीही पण व्हती ती. तिच्या लेकाचं नाव व्यंकटी पाटील, त्याची मजवर थोडीफार मर्जी व्हती. कारण मी म्हणायचो भारूड त्याला ते आवडायचं तो होता देवाचा वारू. (आठवणीचे पक्षी, पृष्ठ ६२)

"होता होता असे झाले की. मी जरा मोठा होत चालो तर मग दाजीनं पातीनं राकायचा उंट वळायला जा म्हणायला सुरू केलं. मला जरा वर बसून टेलत फिरता येतंय म्हणून जरा बरं वाटायचं पण आंदरून धुकूडपुकूड केल्यावाणी वाटायचं कारण म्या अशा कितीक गोष्टी उंटानी माणसांना चावून फोडून काढल्याच्या ऐकल्या होत्या." (आठवणीचे पक्षी, पृष्ठ ७७)

"आता सांगतो दुसरा प्रसंग. ऐका ध्यान देऊन बरं का झालं काय एकदा. मी व्हतो सातवीत हाडोळतीच्या साळत. आन लागली दिवाळीची सुट्टी. पयलं दिवाळीची सुट्टी म्हंजे दसऱ्यापासून ते दिवाळीपर्यंत एकूण बावीस दिवस राहयची. एक व्हते गुरुजी. त्याचे नाव व्हते वासुदेवराव पिंपळे. शिकवायचे इंग्रजी. ते व्हते बेकाम (नापास) पण लईच उमदा मास्तर. हुशार त्यांनी सांगितलं की, 'पोरहो, तुमी रोजनिशी आणा लिहून बरं का सुट्टीची' मला वाटले काय भानगड सांगतोय मास्तर गड्या मला रानात जाव लागतंय. अन कशाची रोजनिशी ल्यावं. मी विचारलो, ते म्हणाले, जे काय तू करतोस ते लिही..."

(आठवणीचे पक्षी. पृष्ठ १००-१०१)

सारांश, दलित आत्मकथनाच्या भाषेने शोषित-पीडित अशा समूहाचा कलात्मक आविष्कार घडविला आहे. हा समाज ज्या लोकपरंपरेशी नाते सांगणारा आहे, त्या पारंपरिक कलांचा प्रभाव त्यांच्या आविष्कारावर नैसर्गिकपणे पडला आहे. अर्थात याचेही काही कारणे नोंदविता येतात. पिढ्यान् पिढ्याची शोषित व्यवस्था, या व्यवस्थेचा इतिहास, जगण्यातील दुःख, वेदना, भयाणता, कारुण्य आदी अनुभव जेव्हा भाषेच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होतात तेव्हा ती लोककथांच्या सुरात निवेदन करीत असते. अर्थात या भाषेचे मूल्यसंघर्षाच्या परंपरेशी नातेही दिसून येते. थोडक्यात, दलित आत्मकथेच्या भाषेवर लोककला, बोलीरूपाच्या पारंपरिक अभिव्यक्ती पद्धतीचा परिणाम झाल्यामुळे ती लोककथेच्या लयीत आविष्कृत झाल्याचे संशोधनांती दिसून येते.

संदर्भ :-

- १) डॉ. रमेश वा. धोंगडे - 'दलित आत्मचरित्रे साहित्य आणि समाज', दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे ३०, द्वितीय आवृत्ती सप्टेंबर २०१२.
- २) तत्रेव
- ३) माने लक्ष्मण - 'उपरा' - ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई. १६. चौथी आवृत्ती १९८०
- ४) पवार दया - 'बलुतं', ग्रंथाली प्रकाशन. मुंबई २८. सहावी आवृत्ती, २०१०.
- ५) खरात शंकरराव - 'तराळ अंतराळ' - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ३०. प्रथम आवृत्ती १९८१.
- ६) सोनकांबळे प्र.ई. - 'आठवणीचे पक्षी' - चेतना प्रकाशन ,औरंगाबाद .तृतीय आवृत्ती ,१९८२.